

УДК 364-78

DOI <https://doi.org/10.32782/humanitas/2025.1.8>

Тетяна ДЕМИДЕНКО

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри освітнього менеджменту, арт-менеджменту і соціальної роботи, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, бул. Шевченка, 81, м. Черкаси, Україна, 18031

ORCID: 0000-0003-4864-1512

Олена КОЛОМІЄЦЬ

доктор філософських наук, доцент, доцент кафедри освітнього менеджменту, арт-менеджменту і соціальної роботи, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, бул. Шевченка, 81, м. Черкаси, Україна, 18031

ORCID: 0000-0002-1343-4268

Бібліографічний опис статті: Демиденко, Т., Коломієць, О. (2025). Арт-терапія у профілактиці соціальної ізоляції людей похилого віку в умовах війни. *Ввічливість. Humanitas*, 1, 49–55. doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2025.1.8>

АРТ-ТЕРАПІЯ У ПРОФІЛАКТИЦІ СОЦІАЛЬНОЇ ІЗОЛЬОВАНOSTІ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ В УМОВАХ ВІЙНИ

Представлено аналіз проблеми соціальної ізоляції людей похилого віку як однієї з ключових проблем сучасного суспільства. Метою даного дослідження стало визначення особливостей профілактики соціальної ізоляції людей похилого віку засобами арт-терапії. Мета досягається шляхом аналізу та узагальнення наукових досліджень у галузі соціології, психології, соціальної роботи щодо феномену соціальної ізоляції людей похилого віку, причин, наслідків та факторів, які спричиняють та посилюють соціальну ізоляцію і відчуженість сучасного покоління літніх людей в умовах війни в Україні. Виокремлено два напрями профілактичної роботи з попередження соціальної ізоляції: 1) відновлення/побудова нових соціальних зв'язків (кола оточення); 2) відновлення соціальної активності людей похилого віку, які враховано у побудові профілактичної програми арт-терапевтичних занять. Обґрунтовано роль арт-терапії у профілактиці соціальної ізоляції людей похилого віку та необхідність застосування в арт-терапевтичній роботі з ними різноманітних художніх засобів та матеріалів, що сприяють розкриттю творчого потенціалу, усвідомленню своїх можливостей. Охарактеризовані соціально-психологічні особливості людей похилого віку, що враховуються під час проведення арт-терапевтичних занять. Визначені завдання у соціальній роботі з людьми похилого віку засобами арт-терапії: 1) посилення мотивації до життєвої активності, взаємодії з іншими людьми; 2) руйнування соціальної ізоляції через відновлення або побудову нових соціальних зв'язків; 3) зміцнення ефективних соціальних зв'язків, які мають ресурс взаємодії і підтримки людей похилого віку; 4) виявлення сфер діяльності, в яких люди похилого віку можуть бути активними; 5) заохочення побудови планів на майбутнє; 6) надихання клієнтів. Акцентовано увагу на арт-терапевтичних діагностичних та корекційних методах щодо профілактики соціальної ізоляції літніх людей. Запропоновано практичні поради щодо створення програм профілактики соціальної ізоляції людей похилого віку засобами арт-терапії.

Ключові слова: соціальна ізоляція, соціальна ізоляція, люди похилого віку, соціальна профілактика, арт-терапія.

Tetyana DEMYDENKO

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Educational Management, Art-Management and Social Work, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 81 Shevchenko blvd., Cherkasy, Ukraine, 18031

ORCID: 0000-0003-4864-1512

Olena KOLOMIETS

Doctor of Philosophy, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Educational Management, Art-Management and Social Work, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 81 Shevchenko blvd., Cherkasy, Ukraine, 18031

ORCID: 0000-0002-1343-4268

To cite this article: Demydenko, T., Kolomiets, O. (2025). Art-terapiia u profilaktytsi sotsialnoi izolovanosti liudei pokhlyloho viku v umovakh viiny [Art-therapy in the prevention of social exclusion of elderly people in war conditions]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 1, 49–55. doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2025.1.8>

ART THERAPY IN THE PREVENTION OF SOCIAL EXCLUSION OF ELDERLY PEOPLE IN WAR CONDITIONS

The article offers the analysis of the problem of elderly people's social isolation as one of the key problems of modern society. The purpose of this study was to determine the features of preventing social isolation of the elderly by art therapy. The goal is achieved by analyzing and summarizing scientific achievements in the field of sociology, psychology, social work on the issue of social isolation of the elderly, the causes, consequences and factors that cause and exacerbate social isolation and alienation of the modern generation of elderly people in the conditions of war in Ukraine. Two areas of preventive work from social isolation are identified: 1) developing/forming new social relationships (circle of friends); 2) renewal of elderly people activity, which are taken into consideration in the development of a preventive programme of art therapy classes. The role of art therapy in preventing the social isolation of elderly people is substantiated, as well as the necessity of using various artistic means and materials in art therapy work with them. These contribute to the development of creative potential and the awareness of their own capabilities. The socio-psychological characteristics of elderly people, which are considered during art therapy sessions, are described. The tasks in social work with elderly people through art therapy are identified: 1) strengthening motivation for life activity and interaction with others; 2) breaking social isolation by restoring or building new social connections; 3) strengthening effective social connections that provide interaction and support for elderly people; 4) identifying areas of activity where elderly people can be active; 5) encouraging the development of future plans; 6) inspiring clients.

Attention is focused on art therapy diagnostic and corrective techniques for preventing the social isolation of elderly people. Practical recommendation is offered on developing programs to prevent social isolation of the elderly using art therapy.

Key words: social isolation, social exclusion, elderly people, social prevention, art therapy.

Актуальність проблеми. Соціальна ізоляція людей похилого віку, є однією з ключових проблем сучасного суспільства, враховуючи тенденції зростання частки літніх людей у структурі населення. Обмеження соціальних контактів внаслідок припинення трудової діяльності, зміни соціальних ролей та статусів призводять до погіршення загального рівня життя та фізичного і психічного здоров'я. Виникає необхідність дослідження причин і наслідків цього явища, пошуку ефективних інструментів профілактики ізоляції людей похилого віку та їх активному включенню у соціальне життя. Важлива роль у реалізації цього завдання належить фахівцям соціальної роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні підходи до характеристики людей похилого віку представлено А. Каркачем, О. Кравченко, Т. Семигіною (2022). Особливості соціальної роботи з людьми похилого віку вивчали Т. Коленіченко (2011), Т. Голубенко (2014), О.Балдинюк (2018) та ін. Гендерні аспекти соціальної роботи з людьми похилого віку досліджували О. Гончаренко, Г. Корінна (2020), Т. Каган (2021), В. Петрук, Н. Карпач (2022) та ін.

Процеси соціального виключення, соціальної ізоляції та явища, що їх супроводжують: ізоляція, самотність, відчуженість та ін. вивчаються

філософією, соціологією, психологією. Прояви явищ «соціального включення» і «соціального виключення (відторгнення)» та їх оцінювання описані О. Макаровою (2011). Т. Іваніцькою (2023) виокремлені фактори ризику щодо розвитку психічних порушень (депресії, тривожності, психозу та ін.), суїцидальних думок у людей похилого віку під час пандемії COVID-19: обмеження щоденної взаємодії з рідними, сусідами, друзями; медичних послуг; недостатність харчування; зниження фізичної активності тощо. Психологічні проблеми літніх людей проаналізовані Л. Вольною (2021), аспекти міжособистісного спілкування – О. Коваленко (2015), Т. Кравцевою (2021) та ін.

Для нашого дослідження становлять інтерес роботи: І. Мещан (2019), Н. Губи (2021) – проблеми самотності людей похилого віку; М. Гончарової (2022) – соціальної ізоляції та самотності мігрантів, біженців під час війни. Питання соціально-психологічної підтримки людей похилого віку в умовах війни обгрунтовані М. Житинською (2023).

Види арт-терапії у соціально-психологічній підтримці літніх людей проаналізовано О. Клочком (2024). Роль арт-терапевтичних технологій, малюнкової терапії у соціальній роботі з людьми похилого віку розкрито Ю. Мацке-

вич (2014), А. Полянничко, А. Кирилюк (2020), Т. Скорик, Т. Корогод (2015), арт-терапевтичних практик у підвищенні активності літніх людей, розвитку їх адаптивних та креативних навичок – Н. Атаманчук (2021), у процесі їх ресоціалізації – Л. Гаврилюк, Н. Куб'як (2019). Ефективність впливу арт-терапевтичних методів на психоемоційний стан людей поважного віку визначено К. Бондар, О. Чарієвою (2023).

Проте, проблема соціальної ізолюваності людей похилого віку та її профілактика засобами арт-терапії в умовах війни залишається недостатньо висвітленою у науковій літературі.

Мета дослідження – дослідити особливості профілактики соціальної ізолюваності людей похилого віку засобами арт-терапії.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У науковій літературі соціальна ізоляція розглядається як процес скорочення або обмеження соціальних контактів окремої особи чи групи людей з навколишнім середовищем. Науковці Л. Байда, О. Красюкова – Еннс (Інвалідність і суспільство, 2012) визначають соціальну ізоляцію як «багатосторонній процес прогресуючого соціального розриву, що відокремлює певні групи та осіб від соціальних відносин та установ і перешкоджає їм брати повноцінну участь у визначеній законодавчими та регуляторними нормами діяльності суспільства, в якому вони мешкають».

Я. Дрabb (Я. Дрabb, 2016) розмежовує поняття «самотність» та «ізоляція». Дослідник зауважує, що «ізоляція – це об'єктивна відсутність соціальних контактів. Самотність є суб'єктивним психічним станом і на неї майже ніяк не впливає наявність або відсутність контактів. Більше того, людина може бути реально ізолюваною, але не відчувати самотності».

Втрата соціальних зв'язків може відбуватися з різних причин: примусово, унаслідок неприйняття/відторгнення з боку суспільства або свідомого дистанціювання індивідів. Наслідками соціальної ізоляції є соціальна ізолюваність та соціальне відчуженість.

І. Візнюк (І. Візнюк, 2020) характеризує поняття «особистісного відчуження людей похилого віку», визначаючи його як «складний процес поступового руйнування (зменшення) соціально-психологічних контактів між особистістю та оточуючим її соціумом, пов'язаний з виходом на пенсію, який полягає у вистав-

ленні обмежень власним ресурсам (особливо тим, які пов'язані із здоров'ям), і супроводжується негативними переживаннями невідповідності соціальним нормам і стандартам».

Ми розглядаємо соціальну ізолюваність як результат процесу соціальної ізоляції (примусової чи добровільної), що проявляється у зменшенні соціальних контактів та спілкування з іншими людьми. На нашу думку, поняття соціальної ізоляції стосується середовища, в якому перебуває індивід, а процеси соціального виключення/відчуження пов'язані з обмеженнями у діяльності, що створюються суспільством.

Соціальна ізоляція супроводжується соціальною відчуженістю особи, тобто відчуттям власної непотрібності, сприйняттям себе як «зайвої» людини у суспільстві, зниженням самооцінки. Водночас, соціальне відчуження може існувати і без ізоляції – перебуваючи в соціумі, людина може відчувати себе «чужою». О. Макарова (О. Макарова, 2020) відмічає, що для окремих людей старшого віку характерне незадоволення життям, «відчуття «покинутості», яке проявляється внаслідок їх очікувань допомоги з боку держави та неповного задоволення власних потреб. З припиненням трудової діяльності це ще й втрата відчуття приналежності до певних соціальних груп, як правило, професійних. Тобто соціальне відчуження – це внутрішнє переживання людини похилого віку, усвідомлення власного місця у суспільстві, яке може підсилюватися зовнішніми факторами – ейджизмом, недостатньою увагою, ігноруванням потреб, неприйняттям, незатребуваністю професійного та життєвого досвіду, знань. Як зазначає К. Познанська, підсилюють відчуженість людей похилого віку негативні стереотипи ставлення до них інших вікових груп: «завжди невдоволені», «дратівливі» тощо. Погоджуємось з думкою К. Познанської (К. Познанська, 2017), про те, що негативні стереотипи молоді щодо літніх людей та власної старості – «самотність, бідність, низька соціальна мобільність, власна неспроможність і потреба у догляді, підтримці з боку державних інституцій» діють «у практиках виключення літніх людей із соціально престижних сфер діяльності».

Для людей похилого віку проблема соціальної ізолюваності виникає після виходу на пенсію та припинення трудової діяльності. Особливо гостро ця проблема постає перед людьми,

для яких робота була основною (якщо, не єдиною), діяльністю. Таким людям важко переключитися на інші сфери, які могли б підтримувати їх активне довголіття, зокрема заняття спортом, активний відпочинок, волонтерство, творчість (наукову, художню, спортивну) та ін. Особливо, якщо такими сферами діяльності людина не цікавилась до виходу на пенсію. Подолати кризу, яка виникає внаслідок виходу на пенсію, звуження кола спілкування людям похилого віку допомагає соціально-педагогічна послуга «Інститут третього віку», яка надається у територіальних центрах соціального обслуговування (надання соціальних послуг).

Варто зауважити, що проблема соціальної ізоляції людей похилого віку носить завжди культурно-історичний характер, на неї впливають політичні, економічні, культурні зміни, які переживало саме це покоління літніх людей. Життєві ідеали сучасного покоління людей похилого віку формувались у радянський період, а потім зазнали краху. Люди похилого віку разом з усім людством пережили потужну хвилю примусової соціальної ізоляції під час пандемії COVID-19. У сучасних умовах загострюється проблема соціальної ізоляції людей похилого віку у зв'язку з повномасштабною війною на території України. Громадяни України, яким зараз за 80 років мають статус «дитина війни» (Другої світової війни), переживають війну вдруге у своєму житті. Війна підсилила процеси внутрішньої та зовнішньої міграції, а, отже, і примусової ізоляції людей похилого віку, коли рідні, друзі залишились на окупованих територіях, або, навпаки, виїхали в інші міста країни чи за кордон. При цьому мільйони людей втратили звичне коло спілкування. Отже, в умовах природних і техногенних катастроф, війн на об'єктивні процеси соціальної ізоляції людей похилого віку накладаються додаткові труднощі.

Поділяємо думку К. Познанської (К. Познанська, 2017) про те, що не у всіх представників сучасного покоління людей похилого віку в Україні сформувалась «модель благополучної старості».

Якщо соціальна ізоляваність – це збіднене соціальне середовище, звужене коло спілкування, то серед основних причин або чинників, що її підсилюють для людей похилого віку під час війни виділяємо:

- припинення трудової діяльності;
- зміна соціальних ролей та статусів;

– окреме/віддалене проживання від рідних в Україні або за кордоном;

– проживання на окупованих територіях;

– втрати друзів, близьких (чоловіка/дружини/дітей, що загинули на фронті, пропали без вісти, перебувають у полоні);

– втрата житла;

– втрата місця проживання (з невизначеною перспективою повернення);

– погіршення стану здоров'я, загострення хронічних хвороб, набуття інвалідності та обмеження мобільності у зв'язку з цим;

– самоізоляція (зменшення спілкування та розрив стосунків з власної ініціативи).

Більшість дослідників підкреслюють негативний вплив соціальної ізоляції на психічний та фізичний стани здоров'я людей похилого віку: підвищену тривожність, самотність, страхи, втрата інтересу до життя, погіршення когнітивних функцій, ризик захворювань тощо.

Частково проблема соціальної ізоляції людей похилого віку та відчуженості мінімізується за рахунок телефонного та онлайн-спілкування, соціальних мереж, але останнє не може замінити «живу» комунікацію.

Профілактика соціальної ізоляції людей похилого віку в умовах війни є одним із важливих завдань соціальної роботи з цією вразливою категорією населення. Ефективним засобом у цій діяльності є арт-терапія завдяки своєму потужному діагностичному, корекційно-розвивальному та профілактичному потенціалам. Як зазначають більшість дослідників, арт-терапія через творче самовираження сприяє укріпленню віри клієнта у свої сили, допомагає йому віднайти, розкрити власні ресурси та сильні сторони, використати суб'єктивний досвід як джерело зростання.

На нашу думку, підґрунтям моделі профілактики соціальної ізоляції людей похилого віку є екологічна модель соціальної роботи, вона вибудовується на основі «соціально-екологічної концепції «людина в середовищі» (А. Каркач, О. Кравченко, Т. Семігіна, 2022) [8] та реалізується двома шляхами: відновленням/формуванням соціальних зв'язків (кола оточення), відновленням/пошуком нових видів активностей, діяльності людей похилого віку. Схема моделі представлена на рис. 1.

Дана модель може бути покладена в основу розробки програми профілактики соціальної ізоляції людей похилого віку засобами

Рис. 1. Модель профілактики соціальної ізоляції та соціальної відчуженості людей похилого віку

арт-терапії, яка спрямовується на розв'язання наступних завдань:

- посилення мотивації до життєвої активності, взаємодії з іншими людьми;
- руйнування соціальної ізоляції через відновлення або побудову нових соціальних зв'язків;
- зміцнення ефективних соціальних зв'язків, які мають ресурс взаємодії і підтримки людей похилого віку;
- виявлення сфер діяльності, в яких люди похилого віку можуть бути активними;
- заохочення побудови планів на майбутнє;
- надихання клієнтів.

Підбір арт-терапевтичних технік для профілактичної програми віку має враховувати також завдання первинної, вторинної та третинної профілактики явища соціальної ізоляції людей похилого, визначені Державним стандартом соціальної послуги профілактики (Державний стандарт соціальної послуги профілактики, 2015):

- завдання первинної профілактики – «гармонізація почуттів та відповідно поведінкового їх вираження шляхом формування навичок рефлексії, адекватного вияву емоцій, самоконтролю тощо»;
- завдання вторинної профілактики – «підвищення соціальних та особистісних ресурсів, здібностей особистості адекватно реагувати на проблеми, долати їх та задовольнити потреби», «посилення підтримуючого середовища – розвиток підтримуючих мереж з числа найближчого соціального оточення»;
- завдання третинної профілактики – «відновлення психологічного та соціального статусу отримувачів послуг; ресоціалізація отри-

мувачів послуг; сприяння покращенню якості життя отримувачів послуг, ...попередження рецидивів шляхом мотивування до зміни способу життя через формування відповідної системи цінностей».

Профілактична програма будується на принципах роботи студійної відкритої арт-терапевтичної групи, системності, тривалості і комплексного підходу. Останній принцип передбачає поєднання різних видів арт-терапії (малювальної, танцювально-рухової, гардено-терапії), використання різних художніх матеріалів, технік і форм арт-терапевтичної роботи.

Зазначені завдання зумовлюють вибір арт-терапевтичних технік: на етапі діагностики проблем та потреб клієнтів, доречно використати класичні методики соціальної роботи «Екомапа», «Генограма» (Ен Гартман), методику «Соціальний атом» (Я. Л. Морено), техніки спільного малювання, створення спільних колажів, малювання в парі, по колу тощо. Групові малюнки сприяють розвитку ефективної комунікації, до прикладу, такі техніки як: «Оркестр», «Груповий малюнок», «Групова палітра» (Н. Калька, З. Ковальчук), «Сніданок-обід-вечеря» (О. Тараріна), «Дерево» та «Сім'я в образі дерев» (І. Сергієнко), «Геометричні танці. Або як почати проявляти активність!» (В. Назаревич) та ін. З метою планування майбутнього пропонують техніку колажу «Мое майбутнє». Техніка колажування пропонується для роботи з літніми людьми завдяки можливості створення художніх образів із готових картинок, символічних зображень, текстів, слів, і є зручною в тих випадках, коли клієнти відмовляються малювати.

Таким чином, запропонована програма групових арт-терапевтичних занять має сприяти стабілізації та гармонізації психоемоційного стану людей похилого віку в умовах війни, розвитку комунікативних навичок, розширенню їх соціальних зв'язків та створенню ресурсного, підтримуючого середовища.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, соціальна ізоляція людей похилого віку формується під впливом багатьох чинників, проявляється через звуження/відсутність контактів, супроводжується негативними емоційними станами. Її профілактика можлива через зміну стереотипного мислення, створення можливостей для самореалізації та активне залучення людей до суспільного життя.

Арт-терапія є ефективним, екологічним інструментом профілактики та корекції соціальної ізоляції людей похилого віку, унікально поєднуючи в собі можливість невербального та вербального спілкування. Системне використання арт-терапевтичних методик дозволяє не лише попередити соціальну ізоляцію, але й створити умови для активної соціальної інтеграції літніх людей у сучасне життя. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розробці програм з профілактики соціальної ізоляції отримувачів соціальних послуг у територіальних центрах соціального обслуговування (надання соціальних послуг) та стаціонарних закладах для осіб похилого віку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Атамчук Н. Технології використання арт-практик у роботі з літніми особами. *Психологічна підтримка літніх осіб в період карантину* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнарод. участю. м. Київ, 29 листоп. 2021 р. Київ. 2021. С. 27–34.
2. Бондар К. М., Чарієва О. А. Вплив арт-терапії на психоемоційний стан осіб поважного віку. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія «Психологічні науки»*. 2023. Вип. 1(2). С. 15–19. DOI: <https://doi.org/10.31812/123456789/7247>
3. Візнюк І. М. Особистісне відчуження як фактор виникнення іпохондричних розладів у людей похилого віку. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. 2020. Вип. 1(11). С. 258–261.
4. Гаврилюк Л. П., Куб'як Н. І. Арт-терапія як засіб ресоціалізації людей похилого віку. *Virtus: Scientific Journal / Editor-in-Chief M. A. Zhurba – March, #32*. 2019. С. 27–30. URL: <http://virtus.conference-ukraine.com.ua/Journal32.pdf> (дата звернення 28.02.2025).
5. Драб Я. М. Психологічні особливості соціалізації та самореалізації людей похилого віку. *НЕЙPONEWS. Психоневрологія та нейропсихіатрія*. 2016. 2-1. URL: <https://neuronews.com.ua/ua/archive/2016/2-1/article-1652/psihologichni-osoblivosti-socializaciyi-ta-samorealizaciyi-lyudey-pohilogo-viku#gsc.tab=0>
6. Державний стандарт соціальної послуги профілактики: наказ Міністерства соціальної політики від 10.09.2015 № 912. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1155-15#Text> (дата звернення 28.02.2025).
7. Житинська М. О. Соціально-психологічна підтримка людей похилого віку в умовах повномасштабної війни. *Освітологічний дискурс*. 2023. № 3(42). С. 54–67. DOI: <https://doi.org/10.28925/2312-5829.2023.34> (дата звернення 28.02.2025).
8. Інвалідність та суспільство: навч.-метод. посіб. / За заг. редакцією Байди Л.Ю., Красюкової – Еннс О. В. Київ, 2012. 216 с.
9. Каркач А., Кравченко О., Семігіна Т. Сучасні підходи до розуміння літніх людей як особливої соціальної групи. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2022. № 2. С. 77–89. DOI: [https://doi.org/10.31499/2618-0715.2\(9\).2022.267086](https://doi.org/10.31499/2618-0715.2(9).2022.267086) (дата звернення 28.02.2025).
10. Макарова О. В. Соціальне відторгнення в Україні: специфіка проявів та методологія оцінювання. *Демографія та соціальна економіка*. 2011. №1. С. 57–68.
11. Познанська К. В. Соціальне становище літніх людей та ставлення до старості в українському суспільстві очима молоді. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. Вип. 39. 2017. С. 340–345. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKHiSD_2017_39_50

REFERENCES:

1. Atamanchuk, N. (2021). Tekhnolohii vykorystannia art-praktyk u roboti z litnimy osobamy [Technologies for using art-practices in working with the elderly people]. *Psykhologichna pidtrymka litnikh osib v period karantynu: Vseukr. nauk.-prakt. konf. z mizhnarod. uchastiu. (29 lystop. 2021 r. Kyiv) – Ukrainian Scientific and Practical Conference*. Kyiv. 27–34 [in Ukrainian].

2. Bondar, K. M., & Charyieva, O. A. (2023). Vplyv art-terapii na psykhoemotsiyni stan osib povazhnogo viku [The impact of art-therapy on the psychoemotional state of elderly people]. *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa. Seriiia «Psykhologichni nauky»*. 1(2), 15–19. [in Ukrainian].
3. Vizniuk, I. M. (2020). Osobystisne vidchuzhennia yak faktor vynyknennia ipokhondrychnykh rozladiv u liudei pokhyloho viku [Personal prevention alienation as a factor in the emergence of hypochondriac disorders of elderly people]. *Naukovyi visnyk Mukachivskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia «Pedahohika ta psykhologhiia»*. issue 1(11). 258–261. [in Ukrainian].
4. Havryliuk, L. P., & Kub'iak, N. I. (2019). Art-terapiia yak zasib resotsializatsii liudei pokhyloho viku [Art-therapy as a means of resocialization of elderly people]. *Virtus: Scientific Journal / Editor-in-Chief M. A. Zhurba – March*, 32. 27–30. Retrieved from: <http://virtus.conference-ukraine.com.ua/Journal32.pdf> [in Ukrainian].
5. Drab, Ya. M. (2016). Psykhologichni osoblyvosti sotsializatsii ta samorealizatsii liudei pokhyloho viku [Psychological features of socialization and self-realization of elderly people]. *NEIRONES. Psykhonevrolohiia ta neiropsykhiaatriia*. 2-1. Retrieved from: <https://neuronews.com.ua/ua/archive/2016/2-1/article-1652/psihologichni-osoblyvosti-socializaciyi-ta-samorealizaciyi-lyudey-pohilogo-viku#gsc.tab=0> [in Ukrainian].
6. Derzhavnyi standart sotsialnoi posluhy profilaktyky [State standard of social prevention]: nakaz Ministerstva sotsialnoi polityky vid 10.09.2015 № 912. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1155-15#Text> [in Ukrainian].
7. Zhytynska, M. O. (2023). Sotsialno-psykhologichna pidtrymka liudei pokhyloho viku v umovakh povnomasshtabnoi viiny [Socio-psychological support for elderly people in conditions of full-scale war]. *Osvitohichnyi dyskurs*. 3(42). 54–67. DOI: <https://doi.org/10.28925/2312-5829.2023.34> [in Ukrainian].
8. Baida L. Yu., Krasiukovf – Enns O. V. et. al. (2012). Invalidnist ta suspilstvo [Disability and society] : navch.-metod. posib. Kyiv, 216. [in Ukrainian].
9. Karkach A., Kravchenko O., & Semyhina T. (2022). Suchasni pidkhody do rozuminnia litnikh liudei yak osoblyvoi sotsialnoi hrupy [Modern approaches to understanding the elderly people as a special social group]. *Sotsialna robota ta sotsialna osvita*. 2. 77–89. DOI: [https://doi.org/10.31499/2618-0715.2\(9\).2022.267086](https://doi.org/10.31499/2618-0715.2(9).2022.267086) [in Ukrainian].
10. Makarova, O. V. (2011). Sotsialne vidtorhnennia v Ukraini: spetsyfika proiaviv ta metodolohiia otsiniuvannia [Social isolation in Ukraine: specific manifestations and assessment methodology]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*. 1. 57–68. [in Ukrainian].
11. Poznanska, K. V. (2017). Sotsialne stanovyshe litnikh liudei ta stavlennia do starosti v ukrainskomu suspilstvi ochyma molodi [The social status of elderly people and attitudes towards old age in Ukrainian society through the eyes of young people]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Sotsiolohichni doslidzhennia suchasnoho suspilstva: metodolohiia, teoriia, metody»*. 39. 340–345. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISD_2017_39_50 [in Ukrainian].